

Դիւանաբեր պահեք սաղմը
 Ընդին պիտի ելա՛ցէ զ
 Իրենին ալ փառս և զէն
 Լիւնին ալ ասոր տա՛լս
 Իր Կնի Եկրն իման սը
 Բաւանն զօնու լուսանն
 Իտրն սաղմըը Եկրուսը
 Գնեցա՛ւ ալ զէն սայրի
 Դարձանքս թիւնէն իւր
 Բաւարընն ալ զէն Ե. 41
 Իսկն իւնիցանն Եկրոյ
 Կնի Ե Գնեցանն իւր
 Են զօնու բիւնն Կնի

Սաթըլըր Մէրճան չորջըսընտա Պաղ-
ասար աղա Սըրապեանըն Նօ. 29 քի.
պճը մեղադարնա :

Հաթթիա, քիչի թապիւթ իլէ եալը
նըզ գաւառըընտա պիւն զանն իտէրսի
քի, թապիւթըն կէնիլլէիլ իլինտէ
քեալիւնաթա քէնտի սէսիւնի իլիթտի
մէք իլին, ֆիլքիւնտէն տիւչիւնէճէք վ
եալսոտ քէնտու քէնտույէ եալաջն
սէոյլէեէճէք եէրտէ, եա աեթտի վ
եալսոտ սէվինճիլ սուրէթտէ պէսիլ
էր իճատ իտէր, մաքաւալա չըգալը
վէ սէսիւնի էթորաֆաւն ագս հէրտիլ
իվլէթ, թապիւթտա վէ հէր աոտ
տա շտիլլէք վառ ալը, հէր մէզհէ
սէսի վէ մուղիլաք գապուլ իթմ
տիլ, հէր զիլիտէ չոճուղուն պէչիլի
նէննի իլէ սալլամաքտա, հէր նիքա
մէսէրէթ սէալալըըլա իճա իտ
մէքտէ, վէ հէր ճէնաղէ քէնտի մէզ
ըննա սէս իլէ կիլմէքտէ, վէ սէսլ
իլէ ուեումաքտա, վէ սէսլիլ իլէ
եալմաքտա տըր, տիմէք տիլ քի ի
սաննէն էվլիլիտէ մուղիլա վէ սաննա

ընենան պարծիլ թէ իմաստակութեանց առջև արհամարհան լուծութիւնը՝ պարտութիւն է ։ արդարաւորական պարտք մը համարեցանք յօդուածագրին իմաստակութիւնները նշանակել ։ Եթէ Մասիսի մեծ . խմբագիրը ուզէ վեհանձնաբար , թող ներկայ յօդուածը իւր թերթին մէջ ընդօրինակէ , և իւր կամ Մ . Հ . ի պատասխանը ներքեւը յարակցէ ։

Սակայն Մ . Հ . Պարոն Գուրգէնի ուղղած փախստեայ երկտողին մէջ յայտարարած ըլլալով որ , « խորէն եպիսկոպոսի հետ գործը լնցընելէ ետեւ մի աւ մի պատասխան պիտի տայ » . Բնականորէ կարծիք յայտնած են կենդանի բառին վրայ » , և ևս ըստ որում Տէրոյնց Էֆէնտի , Միսաքեան Էֆէնտի , և այլն , և այլն , կարծիք յայտնած են , ըսել է թէ , եթէ խորէն եպիսկոպոս շարունակէ իւր լուծութիւնը , ինչպէս հաւանական է , այն ատեն յաւիտեան չի պիտի կարենայ իր խոստումը կատարել , պատասխանելով « Ես » : Մի և նոյն պատշաճակով գուցէ չի պիտի պատասխանէ նաեւ մեզ . բայց ասոր գաղղիացիք « Ֆանֆարոնթ » կըսեն , պարոն Մ . Հ . Գէշ միջոց չի ինքզինքը քով յուցընել և փախուստի ճամբայ բռնել ։

Կուզէ մեր դիւցազնը որ , խորէն սրբազան իրեն դէմ յայտարարէ նետուի , սակայն չուզեր նկատել թէ արդարահանման մէջ իսկ արդարութիւն չիկայ . ըստ որում ինքը դիմակաւորեալ կուզէ մենամարտիլ . եթէ դատը կորսնցընելով , որուն բնաւ տարակոյս չիկայ , ինչպէս նոյն իսկ ներկայ յօդուածովս պիտի տեսնուի , յաղթահարեալ քաջուի ասպարէզէն , ուսկից պիտի հասկցուի իր ո՛վ ըլլալը , և հասարակայ դատաստանը որո՞ւ դէմ պիտի արձակէ պարտութեան դատակնիքը , վատ մենամարտողը մը նման սուրհրդնիք միին մէջ կուզէ թաղցընել իսկ արտիստներէ կուզէ որ լուսոյ մէջ և ճակատարաց մենամարտի : Անհաւատար է պայծառնիք , ուստի և անիրաւ է պահանջումնիք , և ձեր երկչոտութեան ինչ մեծ քան զայս ասպարէզ : Գանք խնդրոյն ։

Խնդրը , ինչպէս յայտնի է , « վատ և կենդանի » բառերուն նշանակութեանց վրայ էր : Մասիս կըսէր թէ , « վատ » « սուղագ » ըսել է , և կենդանի « ճանապարհ » : Ասանց երկուքն ալ սխալ էին ։

Գեր . խորէն սրբազան յանուն գերականութեան իջլ յայտարարէ և այս երկու բառերուն ստուգաբանութիւնն ընելով ըսաւ թէ . « վատ » թէ և Գէշ , յոռի ըսել է , բայց « ալիք » համարնիչ . և կենդանի բառն ալ « ամեն կեանք ունեցողներուն » յատուկ է , և ոչ եթէ միայն « ճանապարհ » . ինչպէս որ ուրիշ երկու մեծանուն գրագէտներ ալ , Տէրոյնց և Միսաքեան Էֆէնտիք զնոյն յայտարարեցին ։

Մ . Հ . քննադատել ուզելով գեր . խորէն սրբազանի յիշեալ հրատարակութիւնը , ուրիշ բան չըներ , բայց եթէ խորէն զայն ծայրէ 'ի ծայր ։

Կը հարցընէ թէ , « արիական լեզուաց ո՛ր շատերն են որ « վատ » բառը ըստ ձայնի և ըստ տառին ճիշդ մեզ նման կը գործածեն » ։

Բայց խորէն սրբազան ո՛ր տեղ ըսած էր թէ Արիական միւս լեզուք « ճիշդ մեզ նման » կը հնչեն « վատ » բառը . ո՛չ ասպարէն Անգղիերէն և Գերմաներէն հնչումներն ալ զնելով ըսած

էր թէ , « միւսնոյն բառն ըլլալուն լեզուագիտաց համար տարակոյս չվերցընէր , զի քով գիտեն թէ « վ և պ » տառերը լծորդ են » ։

Մ . Հ . կըսէ նաեւ թէ , խորէն սրբազան վերն ըսած է թէ , « վատ » Արիական լեզուաց , ընդ որս և մեր լեզուն մէջ յոռի , անպիտան , Գէշ ըսել է » . իսկ քիչ մը վարն ալ վերինն հակառակ ըսած է թէ , « նախնիք միշտ վատ բառը գործածած են տկար , ծոյլ , երկչոտ նշանակելու » . յորմէ Մ . Հ . հետեցընելով ուզած է ցուցընել թէ , խորէն սրբազան « նախնիք վատ բառը » յոռի , անպիտան Գէշի տեղ գործածած չեն » ըսած , և նախնեաց լեզուն ալ մեր լեզուէն տարբերած է : Թիւր ըմբռնում մ'է այդ . քանի որ խորին գերապատուութիւնը վերն ըսած է թէ , « Արիական լեզուաց » ընդ որս և Մեր Լեզուի մէջ վատ բառը միւսնոյն նշանակութիւնն ունի , այսինքն յոռի , անպիտան , Գէշ » , բացորոշ է թէ նախնիք այդ նշանակութիւններէն « ի զատ » տկար , ծոյլ , երկչոտ նշանակութիւններով ալ գործածած են : Եւ սակայն ծայրայեղ իմաստակութիւնը խօսքին մէկ մասը միայն առնելով . կուզէ ընթերցողները խաբել ։

Բայց ինչ հարկ կար մեզ զայս փաստերով ապացուցանել . նոյն իսկ Մ . Հ . իւր խմբածանքն ու իմաստակութիւնը կը մատնէ սա հետեւեալ խօսքերովը . հակառակութեան մէջ իյնելով , ու ճշմարտութիւնը յակամայս խոստովանելով ։

« Գերապատուի հայր , կըսէ թէ վատ բառը թէ ' արիական լեզուաց , թէ ' « մեր լեզուն » և թէ ' Մեր ՆԱԽՆԱՅ ԼԵԶՈՒԻ մէջ յոռի , անպիտան , Գէշ » և տկար , երկչոտ , ծոյլ կը նշանակէ » ։

Կարելի է հաւատալ թէ այս խոստովանութիւնն հայկաբանութեան և տրամաբանութեան քաջ հմուտ դասաւանդ Մ . Հ . ի գրչին եղած ըլլայ : Ահա այսպէս արդարութիւնը ու ճշմարտութիւնը նոյն իսկ զայն խաբարաւանողին հաշտողին ձեռքը յաղթող կը հանդիսանայ , և սակայն որո՞ւ պէտք է ուղղէ հասարակութիւնը այս ամբարի հպարտութեան դատակնիքը . կառնէ՞ Մասիս իւր վրայ պատասխանատուութիւնը . եթէ և ինքը չուզէ առնուլ , ո՛վ չգիտեր թէ այսպիսի կոյր խմբածանց յօդուածի մը հըրատարակութեան պատասխանատուութիւնը իր վրայ կը ծանրանայ ։

Գալով կենդանի բառին ստուգաբանութեանը Մ . Հ . իմաստակութիւնը մինչև յանդգնութեան հասցընելով կը ծայրէ ըսել թէ խորէն սրբազան կը լծնից դէմ սխալ գործած է : Եւ ինչ է եղեր այդ սխալը ։

Խորէն սրբազան « Աստուած ու նիւթ մէկ էութիւն դաւանել է եղեր » ։

Ապացոյց ,

Խորէն սրբազանի հետեւեալ խօսքերը , զոր յատուկ կը բերէ Մ . Հ . առանց ըմբռնելու թէ իւր ամբաստանութեան կատարեալ հերքումը իւր մէջ կը պարունակէ ։

« Գալով կենդանի բառին , տարակոյս չկայ որ « կեանք » բառէն ոճանցեալ է , և ինչպէս կէ կեանք ունեցող « ասպրող » . . . Այս երկու լեզուաց մէջ « աս » նոյն հոմանիշ բառերը կը գործածուին ընդարձակաբար այն ամեն հեւկաց որ կեանք ունին » կուպրին , « սկսեալ անկէ » որ աղբիւրն է և պատ . « ճառ կենդանութեան , և որ ինքզինք » « քը կենդանի եմ ևս գուցէ լով կը փա »

« աւաղոյն , մինչև ցյետին հիւլէն , որոյ « վրայ չունչ մը կենաց նշան մը կը նշը » « մարուի , ըսել կուգեմք թէ սոյն այս « բառը անսահմանէն մինչև սահմանա . « ւորին կենաց վերջին եզրը կը տա » « րածուի » ։

Այս ճշմարտութեան ընտրի կերպով բացատրուած սահմանին մէջ ինչ կայ եղեր մոլորութեան , Կայ եղեր , և մէկ ալ չէ ։

Ա . Ամեն էակ կեանք չունի կըսէ Մ . Հ . ։

Բայց խորէն սրբազանի վերոյգրեալ տողերուն մէջ ո՛ր տեղն է ըսուած թէ , « ամեն էակ կեանք ունի » : Եւ ըսած է , « այն ամեն էակաց որ կեանք ունին կապրին » : Ամեն Հայերէն գիտող կը հասկընայ թէ այս խօսքը ո՛չ թէ անշունչ էակաց ալ կը պատկանի , այլ միայն կեանք ունեցող « ասպրող էակաց » ։

Մ . Հ . ի այսպիսի մէկ խելաթիւրութիւնը , կամ իւր ծայրագոյն տգիտութեան և կամ իւր չարամտութեանը ասպացոյցն է ։

Բ . խորէն սրբազանի վերոյգրեալ սահմանին մէջէն « կենդանի կամ կեանք բառը անսահմանէն սահմանաւորին մինչև վերջին եզրը կը տարածուի » խօսքերուն Մ . Հ . խելագիրը մեկնութիւն տալով կարողութիւն թէ , « անսահմանն ու սահմանաւորին մէջ էակացն առնչութիւն չըլլալ , զի եթէ ըլլայ , այն ատեն ըստ էութեան մի գոյով , կամ երկուքն ալ անսահման կըլլան ըստ էութեան , կամ երկուքն ալ սահմանաւոր կըլլան ըստ գոյութեան » ։

Կենդանի կամ կեանք բառը Արարչին միանգամայն կենսաւոր արարածոյ վերաբերելով , այդ բառը Անսահմանէն մինչև սահմանաւորին կենաց վերջին եզրը կը տարածուի բոլորէն հետեւիք բնաւ , երկուքն ալ ըստ էութեան մի լինելը , և երկուքն ալ միանգամայն ու սահման կամ միանգամայն սահմանաւոր ըլլալը , զի Արարչին կեանքը անսկզբն է և յաւիտեական , մինչդեռ արարածոյ կեանքը սկզբնաւորեալ է և սահմանաւոր : Անսահմանն ալ , սահմանաւորն ալ կեանք ունին կենդանի են , և այս էր խորէն սրբազանի տուած սահմանը : Պ . Գուրգէն խիստ լաւ խորհրդացած է այս մասին , և Եղիկի վկայութիւններովը հերքած է Մ . Հ . ի այս մասին ըրած իմաստակութիւնը ։

Գ . կըսէ նաեւ Մ . Հ . թէ , « խորէն եպիսկոպոս » կեանքը չնչաւորութիւն կը դաւանի , և ամեն չնչաւորաց կեանքը Աստուծէ բղխեալ կառարկէ , որով զԱստուծէ չնչաւոր և մինչև զյետին կեանք ունեցող հիւլէն Աստուծէ մերեալ կը համարին » ։

Արդարեւ մեծ ցաւ կզգամք որ խորէն սրբազանին խօսքերուն հերքող կը հանդիսանայ այնպիսի մէկը , որ տակաւին չգիտեր Հայ լեզուն սովորական բառերուն իսկ նշանակութիւնները , չգիտեր թէ « չունչ » բառը արդարեւ « կեանք » , կենդանութիւն կը նշանակէ , հոգի ալ կը նշանակէ , և խորէն սրբազան իրաւունք ունէր այս ընդհանուր բառը գործածելու թէ ' աննիւթ և թէ ' նիւթական չունչ ունեցող էակաց համար , քանի որ խնդիրը զանոնք զանազանելու վրայ չէր , այլ կենաց և կենդանութեան վրայ , Գալով չնչաւորաց կեանքը Աստուծէ բղխեալ ըլլալուն » ասի անտարակուսելի ճշմարտութիւն մ'է , բայց Աստուծէ սերեալ ըլլալու « ինքնահանր » հետեւութիւնը ինչ իրաւունքով Մ . Հ . խորէն սրբազանի կը յատկացնէ ։

Գ . Պարոն Մ . Հ . կարծես թէ մեծ գիւտ մ'ըրեր է , իբր թէ խորէն սրբազանին բնագիտական մէկ սխալը գտնելով և յաղթական հրճուանք դասաւորելու է « հիւլէ » բառին վրայ , և անով աւարտել է իւր իմաստակութեանց շարքը : Մաքէն կանցնէր արդեօք խելոյն թէ այս իր տգիտութեան նման ու պարտութեանը գլխաւոր կոթողը պիտի ըլլար ։

« Յետին հիւլէն , կըսէ Մ . Հ . , այն « չամանդան է » որ անբաժանելի է բնագիտական օրինաց , (կերելի թէ բնագիտութեան ալ դասատու եղած ըլլալու է Մ . Հ) զի եթէ բաժանելի ըլլար , յետին հիւլէ չըլլար , եթէ յետին « հիւլէ է » անբաժանելի է անբաժանելի : Ելին ալ չնչաւոր չըլլար , զի չնչաւորը գործարանաւոր կըլլայ , գործարանաւորը բաժանելի , (անաթօմիի ալ « բրօֆէսէօր եղած ըլլալու է ») և բնագիտական ալ ' ոչ լիտին հիւլէ » ։

Հիւլէն (աթօմ) , ըստ բնագիտական օրինաց մարմին մը բաղկացնող այն յանհունս փոքր և ֆիզիկապէս անբաժանելի տարրը , (հարկ եղած որ ուղղեմք մեր բնագիտութեան տուած բնագիտական սխալ սահմանը) , ամեն լեզուաց մէջ կը նշանակէ նաեւ այն ամենամանր և մանրագիտակաւ հազիւ նշմարելի ինքնՍԱՌՈՐ մարմինները , որ կը գտնուին ջրոյն և այլ հեղուկներու մէջ , Հիւլէ կըսուին նաեւ այն ամեն մարմինները որ բաղկացուած են մեծածախ մարմնոյ փոքր տարած մը ունին և ոչնչութեան եզրին կը մօտենան : Ճճին փղին քով , մարդս՝ Աստուծոյն քով , երկիրս՝ տիեզերաց առջև ինչ են , եթէ ոչ մէկ մէկ հիւլէ : Տես՝ վերէ փիլիսոփայն ինչ կըսէ մարդուն համար . « աներգութեան մէջ » հիւլէ մը , բայց հարկաւոր « հիւլէ » մընէ մարդս : Մաթիլաթիք բանաստեղծը կը հարցընէ , « ինչ եմք մեք , եթէ ոչ տկար հիւլէներ » : Եւ Մաթիլաթիքն կը հաստատէ ըսելով , « Ֆիզիկական ճշմարտութեան կարգին մէջ » « հիւլէ » մնեմք մեք , ստուեր մնեմք մեք : Եւ մեծն Լամարթին Գահաւիաց գրքին մէջ , զոր թարգմանած է խորէն սրբազան , այսպէս կ'երգէ .

« Իսկ ես 'ի քոյդ գով զի եմ Տէրդ » « արեգականաց »

« Եւ մանդալ (հիւլէ , « արթօմ ») յանսահմանութեան »

« Բոպէ մի յանկէտ յաւիտեան »

« Հովանի անցեալ առ ժամայն » ։

Փիլիսոփայութեան և բնագիտութեան քաջածանօթ աղջեր կը կարդան այս խօսքերը և բնական կը գըտնեն , իսկ Մ . Հ . քան զնոսա առաւել բնագիտ և փիլիսոփայ համարելով ինքզինքը , անբնական կը գտնէ , ու իր ծայրագոյն տգիտութիւնը կը մատնէ ։

Այս կարգէն է նաեւ « բնական պարտքին վրայ » Մ . Հ . ի ըրած իմաստակութիւնը , որ և ոչ իսկ պատասխանի արժանի է ։

Ո՛րչափ գովելի է և խորհրդաւոր խորէն սրբազանի համատ լուծութիւնը իւր հակառակորդաց այսպիսի իմաստակ զննապատուութեանց և ազգայր . ձակմանց առջև ։

ՀՐԱՆՏ

ՄԱՆՁԻՊ ԴԱՁԷԹԱ
ԿԱՐԱՊԵՏ Ե. ՓԱՆՈՍ ԵՍԿ

Գալթատա ԲԵՆԵՂԻԱԿԻ ԲԱՐՁՐԵՆ
Գ . 41 Խորի խանութ